

ТЕРНОПЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
УКРАЇНСЬКЕ ГЕОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО
ГЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ЛєТОРІЯ УКРАЇНЄВЬКОЇ ГЕОГРАФІЇ

ВИПУСК **23** 2011

ТЕРНОПЛЬ

Редакційна колегія:

Шеф-редактор: Шаблій О. І. – д. з. н., проф. (Львів)
Редактор: Заставецька О. В. – д. з. н., проф. (Тернопіль)
Відповідальний секретар: Дітчук І. Л. (Тернопіль)

Члени редакційної колегії:

Заставецький Т. Б. – к. з. н., доц. (Тернопіль)
Ковальчук І. П. – д. з. н., проф. (Київ)
Нагірна В. П. – д. з. н., пр. н. сп. (Київ)
Немець Л. М. – д. з. н., проф. (Харків)
Олійник Я. Б. – д. з. н., проф. (Київ)
Пістун М. Д. – д. з. н., проф. (Київ)
Позняк С. П. – д. з. н., проф. (Львів)
Руденко В. П. – д. з. н., проф. (Чернівці)
Сивий М. Я. – д. з. н., проф. (Тернопіль)
Стебельський І. Б. – проф. (Вінсор, Канада)
Топчієв О. Г. – д. з. н., проф. (Одеса)
Царик Л. П. – д. з. н., проф. (Тернопіль)
Шищенко П. Г. – д. з. н., проф. (Київ)

*Друкується за рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
Вченої ради Українського географічного товариства
та Географічної комісії Наукового Товариства імені Шевченка в Україні*

Постановою президії ВАК України № 1-05/7 від 10 листопада 2010 р. часопис “Історія української географії” включений до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі “географічні науки” (Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – 2010. – № 12. – С. 5-9).

І-90 **Історія української географії.** Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. — Тернопіль, 2011. — Випуск 23. — 138 с.

ББК 26.890 (4 Укр) Г

Погляд редколегії часопису не завжди співпадає з позицією авторів опублікованих матеріалів. Автори повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, дат та інших відомостей.

ПЕРВІСНІ ФОРМИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ НА ТЕРЕНАХ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ У ПРАДАВНІ ЧАСИ: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

З позицій історії географії та регіональної історичної географії розглянутий процес формування первісних форм природокористування в межах Південно-Східної України. Виділені й проаналізовані історико-географічні етапи формування й розвитку первинних форм природокористування. Обґрунтовані три точки біфуркації в історії природокористування регіону.

Ключові слова: *первинні форми природокористування, первісна антропосфера, Південно-Східна Україна, географічні артефакти, політосферна революція.*

Oleg Afanasiev. Primary forms of sing nature-use of South-East Ukraine region in ancient times: historical and geographical analyses of using. *Historical aspects of primary antroposphere formation in South-East Ukraine are considered. Historical and geographical stages of formation and development of primary forms of nature-use are selected and analyses. Three points of bifurcation are reasonable in history of nature-use in the region.*

Key words: *primary forms of nature-use, primary antroposphere, South-East Ukraine, geographical artefacts, politosphere revolution.*

Вступ. Південно-Східна Україна (ПдСУ) є специфічним регіоном за багатьма ознаками, в т.ч. економічними, культурологічними, суспільними, відрізняється власною історією природокористування й процесами формування антропосфери взагалі. Втім, з позицій історико-географічного наукового напряму ця регіональна специфічність лишається не дослідженою, тоді як можна говорити, що риси відмінності регіону закладалася й формувалася протягом усього історичного часу, починаючи від первісних суспільств. Отже, історико-географічний аналіз процесів регіонального природокористування прадавніх часів є актуальним напрямом досліджень в контексті розуміння інтегральних процесів співвідношень в системі «людина – середовище» в історичній ретроспекції, й містить значну наукову новизну. Цими обставинами зумовлена методологія статті.

Вихідні передумови. Поняття «природокористування» є значно поширеним як в науковому теоретичному обігу, так й в середовищі практичної діяльності. Втім, трактування його досить широке – від вузькофахових визначень, пов'язаних із тими чи іншими сферами науково-практичного інтересу (екологія, суспільне виробництво, видобуток корисних копалин тощо), до широкого розуміння природокористування в якості характеристики глобальної системи «людина – оточуюче середовище (людина – природа)», процесів, взаємозв'язків, відносин в ній. У фундаментальному підручнику «Землезнавство» [2] обґрунтовується розуміння історії природокористування з позиції теорії Л.М. Гумільова, тобто, природокористування є супутнім до етногенезу – супроводжує й наочно відображає увесь процес формування й розвитку того чи іншого етносу на певній території (територіях). Підтверджує логічність й обґрунтованість подібного розуміння історії природокористування й Б.Д. Лановик із співавторами [6], які виводять історію господарства України і світу від прадавніх, первісних суспільств. Опускаючи аналіз дискусійності щодо такого розширеного тлумачення сутності природокористування, відзначимо, що наше розуміння природокористування як історико-географічного змістовно-методологічного

компоненту ґрунтується на думці академіка Ж. Сулейменова, що «Історія людського суспільства – це історія природокористування» [9], тобто, на тому підході, що людина від моменту її появи на теренах певної території одразу розпочинає використовувати ті чи інші її ресурси для цілей власного розвитку. Отже, природокористування є невід’ємним складовим еволюційного розвитку людини, форми якого із плином часу ускладнюються й урізноманітнюються. Звідси уявлення про стадійність й еволюційний характер формування антропосфери. Враховуючи, що формування людських суспільств в окремих регіонах відбувалося з різною періодичністю, то можна стверджувати, що й антропосфера як суцільна оболонка людського буття формувалася за стадійно-регіональним принципом. У вітчизняній науці практично відсутні ґрунтовні наукові історико-географічні дослідження стадійності процесу природокористування регіонального змісту. Особливо стосується це й Південно-Східної України як історико-культурного, суспільно-господарського регіону. Втім, передумови для формування його специфічності й регіональної відмінності були закладені ще від прадавніх часів, від появи первинних форм природокористування й формування первісних суспільств.

Мета і завдання статті. Метою статті є історико-географічний аналіз процесу формування первісних форм природокористування у ПдСУ – від періоду першої появи людини на просторах регіону, до епохи Великого переселення народів, «шлях» якого пролягав саме скрізь терени досліджуваної території.

Виклад основного матеріалу. З повною точністю відповісти на питання про те, коли на теренах ПдСУ з’явилася перша людина, не в змозі жодна наука; історія, археологія, палеогеографія, палеогеографія та інші науки, до орбіти наукового інтересу яких це питання може відноситися, здатні тільки на основі непрямих свідчень дискутувати про це. Втім, якою б не була ця відповідь, можна з надвисокою ймовірністю передбачувати, спираючись на окремі поодинокі географічні артефакти¹, що первісні люди на теренах досліджуваного регіону почали з’являтися ще в ранньому палеоліті. За Б.Д. Лановиком, територія України в період палеоліту належала до високорозвинених районів світу [6, с. 5], являла частину загальнолюдського еволюційного простору. Тобто, вже з прадавніх часів простір сучасної ПдСУ входив до світової демосфери.

Свідченнями про минулі історичні періоди людського розвитку, етапність та просторові параметри розвитку й формування антропо- і соціосфери, характер взаємовідносин давніх людей з оточуючим геопростором (тобто, характер природокористування), є окремі спільності (комплекси) подібних між собою археологічних пам’яток, які відносяться до одного часу і поширені в певній місцевості, що в науці прийнято називати археологічними культурами. За археологічними культурами стоять певні спільноти – окремі племінні угруповання, первісні народи

---

¹ *Географічні артефакти* – ті матеріальні й духовні витвори попередніх поколінь, які є надбанням розвитку культури й суспільства, науки як такої, є географічними за змістом й духом, складають підґрунтя для історико-географічних досліджень й можуть вважатися такими, що репрезентують геоситуацію минулих часів.

чи групи споріднених народів. Між окремими авторами-археологами, істориками тощо ясності й однозначності щодо «черговості» й просторових меж поширення окремих археологічних культур немає. Натомість, узагальнюючи низку наукових публікацій, нами складена узагальнююча таблиця, яка структуровано подає хроно-хорологічну характеристику процесу формування демосфери на теренах ПдСУ (табл.1).

Таблиця 1 – Характеристика початкових процесів формування демосфери Південно-Східної України в прадавні часи (складено за [1, 3, 4, 7, 8])

<i>Доба</i>	<i>Археологічні культури на теренах ПдСУ, загальний ареал їх поширення</i>	
100–40 тис. до н.е. Ранній палеоліт	Єдиний культурний пласт населення відсутній; окремі стоянки й знахідки тейякського, мікромустьєрського, леволлуазського типу культур	
40–10 тис. до н.е. Пізній палеоліт	Особлива східноєвропейська культура : на території ПдСУ не було неперервного розвитку населення, не існувало єдиної лінії етнокультурного розвитку. Тому немає єдиного типу матеріальної культури. В регіоні перетинались історичні шляхи різних груп населення, культура більшості яких складалась і початково розвивалась поза цією територією	
9– 6 тис. до н.е. Мезоліт	Кукрекська , окремі стоянки й знахідки	
6–5,5 тис. до н.е. Ранній неоліт	Сурсько-Дніпровська (р-н Дніпрових порогів, Посамар'я й Поорілля) [Назва від о. Сурського] Азово-Дніпровська (Степова Наддніпрянина, Крим, Приазов'я)	
5,6–4,4 тис. до н.е. Неоліт	Курганна (Прайноєвропейська спільність) [за 10]	Дніпро-Донецька (від Вісли до Дніпра, ймовірно – до Волги й Уралу)
4,5–3,2 тис. до н.е. Ранній енеоліт		Середньостогівська (Приазов'я між Дніпром й Доном до Сер. Поволжя) [Назва за ур. Сер. Стіг на пд.сх. о. Хортиця] Новоданилівська (Скелянська) й Нижньомихайлівська (Півд. Придніпров'я)
3,5–3 тис. до н.е. Середній енеоліт		Кемі-Обінська (Ниж. Приазов'я, Ниж. Подніпров'я, Крим) [Назва за курганом Кемі-Оба поблизу м. Білогірськ] Квітянська (Постмаріупольська) Пізньотрипільська (Усатівська) / Трипілля-Кукутені (Побужжя, ареали на Криворіжжі та Присамар'ї) [Назва за с. Усатове на Одещині]
3–2 тис. до н.е. Пізній енеоліт – рання бронза		Ямна (від Уралу до пониззя Дунаю, в основному – степи Причорномор'я)
2–1,5 тис. до н.е. Рання бронза		Катакомбна (Півн. Причорномор'я, Подоння, Ниж. Поволжя, Півн. Кавказ). Локальні варіанти культури: донецька, передкавказька, харківсько-воронезька й ін. Багатопружкової (багатоваликової) кераміки (межиріччя Дніпра і Сів. Дінця, пізніше – весь степ і лісостеп України)
1,6–1,2 тис. до н.е. Середня бронза		Зрубна (степ і лісостеп Сх. Європи від Дунаю до Волги)
1,4–1 тис. до н.е. Пізня бронза	Сабатинівська (Півн. Причорномор'я, Ниж. Подніпров'я, пн.-зах. Приазов'я) [Назва за с. Сабатинівка Кіровоградської обл.] Білозерська (Півн. Причорномор'я, Ниж. Подніпров'я, пн.-зах. Приазов'я) Чорноліська (лісостеп поміж Дністром і Дніпром, згодом – басейн р. Ворскла, Інгулець, Придніпров'я)	

100–400 рр. н.е. Залізний вік	Черняхівська (в період розквіту обіймала більшу частину сучасних українських і молдовських земель по правобережжю й північній частині лівобережжя Дніпра)
700–1000 рр. н.е.	Салтівська / Салтівсько-Маяцька (Півн. Причорномор'я, Приазов'я, Подоння) [Назва за с. Верхній Салтів Харківської обл.]

Розглянемо основні віхи історії природокористування території ПдСУ, основні особливості процесів й форм господарювання та технічних досягнень, що були притаманні населенню регіону зазначених у табл. 1 археологічних культур.

1. Для людей раннього палеоліту на теренах ПдСУ були притаманні тип виробництва «аморфна індустрія» [1], мисливство на тварин, використання вогню. В антропологічному відношенні це були неандертальці (мустьєрець з сапієнтними рисами – родич населення Передньої Азії та Палестини).

2. В пізньому палеоліті на просторі сучасної ПдСУ поширюються кроманьйонці, які на початкових етапах колонізації краю співіснують із представниками негроїдної раси – «негроїди Грімальді» [4]. Особливостями місцевих кочових культур є сезонність поселень (у печерах і наземних житлах з кісток тварин), специфічні риси мисливського господарства, а також виробничі знаряддя з каменю. У населення були прикраси з морських черепашок і бурштину. Оформилася найдавніша форма родової організації – материнська родова громада.

3. В мезоліті відбувається суттєва зміна географічних умов території, зумовлена відступом Дніпровського льодовика. Поступово формуються степові природні умови. В населення з'являються наземні постійні житла, воно набуває рис осілости, але із зміною видового складу мисливських тварин (зникненням великих видів), відбувався перехід до бродячого способу життя. Характерні збирання, рибальство, полювання на дрібних тварин. В ці часи в ПдСУ з'являються переселенці з Близького Сходу й Кавказу, які започаткували перехід до відтворюючого типу господарства. Поява скотарства й примітивного землеробства.

4. У ранньому неоліті відбуваються важливі процеси у природокористуванні. Так, з'являються навички свійського скотарства (ВРХ, кози, вівці, свині), рибальство, мисливство, мотичне землеробство; відбувається приручення тварин (собака, бик). Також відбувається поступовий перехід до патріархального укладу.

5. Дніпрово-Донецька археологічна культура вважається перехідною до землеробства. Зародження навичок металургії – найдавніші для півдня Східної Європи вироби з металу (знайдені кільце і циліндрична пронизь з міді і золота, а також пластинчаста підвіска).

6. В ранньому енеоліті на теренах ПдСУ вперше в Європі приручено коней й освоєно верхову їзду. Розвиваються металургія, ремесла, триває перехід від мотичного до орного землеробства, розвиток регулярного обміну, зародження майнової нерівності.

7. Пранароди археологічних культур середнього енеоліту сформували нові племінні утворення з культурою змішаного характеру. З'являється оригінальне декоративно-прикладне

мистецтво (оформлення та розпис поховальних камер, первісна скульптура – антропоморфні стели із схематично зображеними головами людини, окремих деталей обличчя та рук, на нижній частині деяких стел висічені зображення тварин, різних знарядь праці, зброї). Найвидатніший артефакт – Керносівський ідол. Представники квітнянської культури першими розпочинають будівництво в Придніпров'ї курганів («могили») та використовувати колесо. Вже у пізньотрипільських народів кургани відіграють сакральну роль й слугують для поховань.

8. До часу пізнього енеоліту відноситься сама рання знахідка у Східній Європі повозки – в кургані Сторожова Могила (Дніпропетровськ). Основним заняттям населення було скотарство, поруч хліборобства, мисливства і рибальства. Розвивалася металургія міді.

9. Катакомбну культуру часів ранньої бронзи гіпотетично ототожнюють з кіммерійцями (досить суперечлива точка зору, ймовірніше – хибна). Притаманне напівкочове скотарство і землеробство у річкових долинах, ремесла – металургія міді й бронзи, виробляли кам'яні й бронзові зброю й прикраси. Вели обмін з навколишніми племенами, в т.ч. були пов'язані з Передньою Азією, Іраном, Єгиптом. Характерні родові поселення (батьківський рід). В одному з поховань поблизу м. Перещепине знайдені найдавніші на території України зображення тризуба (двозуба), датовані XVIII–XVI ст. до н.е. [4].

10. Зрубна культура середньої бронзи ототожнюється із скіфами та сарматами. Господарство має ознаки патріархально-скотарського способу виробництва. Розводили велику і дрібну рогату худобу (інтенсивно відбувався перехід до відгонного пастушого скотарства), займалися обробкою металу.

11. У пізній бронзі на просторах сучасної ПдСУ з'являються праслов'янські племінні союзи. Одна з основних форм поселення – укріплене городище. Основне заняття населення – хліборобство; відоме було і розведення рогатої худоби, коней, свиней. Широкі контакти з Фракією, скіфами й грецькими колоніями на узбережжі Чорного моря. Суперечливим є питання етнічної належності (версії: фракійці, іллірійці, предки слов'ян).

12. Представників черняхівської культури початку залізного віку ототожнюють із племенами різного етнічного походження (даки, сармати, германці, скіфи, анти або венеди). Осілі хліборобсько-скотарські племена удосконалили плуг, розширили склад культурних злаків, під пашню займали великі простори. Розвинулися різні ремесла, бронзоліварство, залізообробка, ювелірство та гончарство. Велася активна торгівля з римськими колоніями, звідки імпортувалися амфори, скляні кубки, глиняний посуд; у торговельних операціях вживалися римські монети. Культура була знищена, ймовірніше, навалою гунів в кін. IV ст.

13. Салтівська (Салтівсько-Маяцька) культура стала перехідною між давнім й середньовічними періодами розвитку території ПдСУ. Виникла у народів Хазарського каганату під час їх переходу від кочового способу життя до осілого (в широкому сенсі її прийнято визначати як «державну культуру» каганата). Мала місцеву сармато-аланську основу з впливами сусідніх

хліборобських народів (слов'ян, народів Візантії, Закавказзя). Зводилися укріплені фортеці, такі як Саркел, відбудована з цегли. Культура загинула під ударами печенігів на поч. X ст.

Висновки. Отже, як слідує з проведеного історико-географічного аналізу, для регіону ПдСУ в цілому був характерний еволюційний процес формування традицій природокористування, при тому багато в чому прогресивний в порівнянні із іншими регіонами Східної Європи. В історії природокористування регіону можна виділити три точки біфуркації (за термінологією й критеріями, визначеними М.В. Багровим та ін. [Б, с. 403]):

1) палеолітична революція (10 – 8 тис.р. до н.е.) – припадає на часи кукрекської культури; відбулася в краї по завершенню періоду Дніпровського зледеніння, ознаменувалася переходом від збиральництва й примітивного полювання до досконалішої первинної технології полювання з використанням загону тварин і вогню;

2) неолітична революція (6 – 4 тис.р. до н.е.) – припадає на часи сурсько-дніпровської, азово-дніпровської та дніпро-донецької культур; панівною формою природокористування стає землеробство, спосіб життя – осілим, уклад суспільних відносин – патріархальний; інтенсивно відбувається одомашнення тварин;

3) політосферна революція² (7 ст. до н.е.) – регіон ПдСУ долучається до світової політосфери, процес формування якої тривав; з'являються первісні ознаки державницького управління й первинного примітивного, але адміністрованого права, територіального управління; історії відомі імена декількох кіммерійських царів (Теушпа, Тугдамме, Сандакурру).

Внаслідок повної відсутності документальних джерел й свідчень про майже весь первісний період щодо регіону ПдСУ, часто доводиться тільки передбачувати загальний характер й тенденції еволюції форм й способів природокористування, аналітичним шляхом встановлювати чинники формування господарсько-культурних типів за окремими археологічними знахідками. Втім, доведеним можна вважати те, що територія ПдСУ розвивалася в прадавні часи в загальному для всього Східноєвропейського макрорегіону напрямі, для природокористування в регіоні були притаманні ознаки, що й сьогодні визначають його спеціалізацію – металургія, землеробство, міжнародна торгівля. Тож дослідження прадавніх форм природокористування засобами й методами історичної географії дозволяє визначити загальні закономірності регіонального економічного розвитку в цілому.

Література:

1. Археология Украинской ССР. Скифо-сарматская и античная археология / Под ред. С.Д. Крыжицкого и А.С. Русяевой. – К.: Наук. думка, 1986. – Т.2 – 591 с.
2. Багров М.В. Землезнавство: Підручник / М.В. Багров, В.О. Боков, І.Г. Черваньов; За ред. П.Г. Шищенко. – К.: Либідь, 2000. – 464 с.

---

² Термін вводиться автором статті.

3. Витоки: Від найдавніших часів до першої половини IX ст. / Упоряд. О.І. Гуржій; Авт. передм. В.М. Ричка, О.І. Гуржій. – К.: Україна, 1995. – 416 с.
4. Залізник Л.Л. Первісна історія України: Навч. посібник / Л.Л. Залізник. – К.: Вища шк., 1999. – 263 с.
5. Зырянов А.И. Регион: пространственные отношения природы и общества: Автореф. дис... д-ра геогр. наук: 25.00.24. / Пермский государственный университет. – Пермь, 2007. – 49 с.
6. Лановик Б.Д. Історія господарства: Україна і світ / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко. – К.: Вища шк., 1995. – 480 с.
7. Національний атлас України / Гол. ред. Л.Г. Руденко. – К.: ДНВП «Картографія», 2008. – 440 с.
8. Степанчук В.М. Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому. – К.: Наш час, 2008. – 192 с. – (Сер. «Невідома Україна»).
9. Сулейменов Ж. Завтра начинается сегодня / Ж. Сулейменов, И. Панасенко // Казах-станская правда. – № 272-273 (26333-26334). – 2010. – С. 4.
10. Gimbutas M. The Kurgan wave #2 (c.3400-3200 BC) into Europe and the following trans-formation of culture // Journal of Indo-European Studies 8. – 1980. – p. 273-315.

НАДРУКОВАНО:

Афанасьев О.Е. **Первісні форми природокористування на теренах Південно-Східної України у прадавні часи: історико-географічний аналіз** // Історія української географії. – 2011. – №23. – С. 73-77.